

**Повсякдення Дніпропетровська
в умовах повоєнної відбудови 1944–1947 рр.
(за спогадами сучасників епохи)***

Олександр Нікілев

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-9918-3999

ResearcherID: Q-5974-2017

o_nikilev@i.ua

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – розглянути повсякденне життя мешканців Дніпра в умовах перших повоєнних років. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний. *Основні результати.* Показано ситуацію у різних сферах життєдіяльності міста. Розглянуто форми і методи вирішення гострих проблем повоєнного полісу і кожної його сім'ї. Проаналізовано шляхи відновлення житлової сфери. Виявлено, що через недостатню матеріально-технічну базу зводилися переважно одно- та двоповерхові житлові будинки. Виходом із ситуації було підселення сімей у квартири вцілілих державних будинків, а також надання земельних ділянок готовим власним коштом вирішувати свої житлові проблеми. Проаналізовано різні сфери буття жителів міста у 1944–1947 рр. Досліджено ситуацію в умовах голоду, форми і методи вирішення проблем конкретних категорій жителів міста у цей непростий період. Приділено увагу таким категоріям, як немовлята, діти дошкільного віку та школярі. Досліджено стан справ із заробітною платою, виявлено, що, невисока сама по собі, вона не могла забезпечити належне існування людини. Показано систему забезпечення продовольчих і речових потреб населення через торговельну мережу за державними цінами по картках. Виявлено, що постачання було вкрай незадовільним, неспівставні з мізерною оплатою праці

---

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

ціни робили недосяжним навіть той мінімум, що мався на прилавках. Паралельно існувала державна комерційна торгівля, а також базари з підвищеними цінами. Повоєнне меню багатьох жителів Дніпропетровська складалося, в основному, з рослинної їжі. Попри складні умови у відновленні промислової та житлово-побутової сфери, здійснювалося відновлення соціальної сфери міста. Для забезпечення повсякденних потреб населення відкривалися крамниці, робітничі їдальні, здійснювався благоустрій парків, ремонтувалися та вводилися нові лазні, будувалися робітничі клуби. *Висновки.* Повсякдення перших повоєнних років Дніпропетровська характеризувалося непростими умовами існування його жителів. Попри здійснювану відбудову міста, матеріальні, побутово-комунальні умови їх буття визначалися складною соціально-економічною ситуацією, тяжкими соціально-демографічними наслідками війни, а також причинами природно-кліматичного характеру. Це визначало стратегії їх існування у тих непростих умовах, в яких більшість населення міста, попри складнощі, продовжувала виконувати основне призначення людини – жити, працювати, рости і виховувати дітей. *Практичне значення:* для застосування дослідникам історії повсякдення Дніпропетровська повоєнної доби. *Оригінальність:* на основі матеріалів досліджень та спогадів учасників подій реконструйовано ситуацію повсякдення міста. *Наукова новизна:* вперше подано історію повоєнного Дніпропетровська крізь призму повсякдення, різних сфер існування його жителів. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: щоденний побут; умови життя.

Надійшла до редколегії 17.05.2019

Прорецензована 29.05.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

**The Daily Life in Dnipropetrovsk
in the Conditions of Post-war Reconstruction of 1944–1947
(by the Contemporaries' Memoirs)***

Oleksandr Nikiliev

Doctor in History, Professor
ORCID: 0000-0002-9918-3999
ResearcherID: Q-5974-2017
o_nikilev@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim* – the daily life of inhabitants of the Dnipropetrovsk (Dnipro) are considered in the conditions of the first post-war years. *Research methods:* Historical and genetic historical and comparative. historical-system. *Main results.* The situation in different spheres of city life, state of communal infrastructure, centralized water supply and heating, food supply, priority areas of development of the city economy are shown. The forms and methods of solving the acute problems of the post-war policy and each family, factors of the material and everyday condition of the working people are considered. The ways of restoring the residential area of the city are shown. The restoration of the housing stock was given in two directions: by repairing partially destroyed buildings and, to a lesser extent, by new construction. In the city, due to the lack of material and technical base, mostly one- and two-storey residential buildings were erected. The way out of the situation was the settlement of the incoming families in the apartment of the surviving state houses, as well as the provision of land to those who were ready to solve their housing problems at their own expense. The various spheres of life of the inhabitants of the city in 1944–1947, their social and economic problems are analyzed: the material and communal conditions of their everyday life, social behavior and strategies of survival of different categories of the population of the policy. The social deviations of the deviant character that took place at this time are shown. The situation in the city under condi-

---

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".*

tions of famine of 1946–1947 was studied. The forms and methods of solving problems of specific categories of inhabitants of the city in this difficult period. The attention was paid to such categories as infants, children of nursery, kindergarten and schoolchildren and students of technical schools. The real situation with wages was investigated, it was found that due to the necessity of various types of voluntary and compulsory loans and mandatory taxes, it was low in itself, it could not ensure the proper existence of a person. It is shown that the system of ensuring food and real needs of the population, namely, normalized supply of food and cargoes through the trading network at government prices for cards. It was found that the supply of food and household goods was extremely unsatisfactory, incomparable with a negligible payment of labor, making the price even unattainable, even on the shelves. At the same time different norms were applied for the workers, for the unemployed, the workers of various sectors of the national economy, employees of different institutions and different rank. In parallel, there was state open (commercial) trade with high prices, and also - bazaars at their prices. Many residents of the city were forced to ride in the villages and exchange household items for food. An impoverished day-long menu of many inhabitants of Dnipropetrovs'k consisted mainly of vegetable food. Despite the difficult conditions for the restoration of the industrial and residential sectors, the city's social sphere was restored. Understand the destroyed buildings and exported garbage. Every year, thousands of trees were planted on the streets and in parks, new squares were broken, repairs of the pavement, sidewalks, dwelling houses were painted, and markets were adjusted according to sanitary requirements. Works were underway to increase the capacity of urban water supply. Hospitals, various kindergartens were restored. To provide everyday needs of the population, shops were open, workers' dining rooms, equipped sports, dance and playgrounds, parks were improved, new baths were renovated and new baths were introduced, working clubs were being built. main results It is concluded that the everyday life of the first post-war years of Dnipropetrovs'k was characterized by the difficult conditions of the existence of its inhabitants. Despite the ongoing rehabilitation of the city material, domestic and communal conditions of their existence were determined by the complex socio-economic situation, severe socio-demographic consequences of the war, as well as causes of a natural climatic nature. All this determined the strategies of their existence in the difficult conditions in which the majority of the city population, despite the difficulties, continued to fulfill the basic purpose of the person – to live, work, raise and raise children. *Practical significance*: for the historians of the everyday life of Dnipropetrovsk in post-war times. *Originality*: on the basis of research materials and memoirs of participants of events, the situation of the city's everyday life was reconstructed. *The scientific novelty*: the article was first presented in the history of post-war Dnipropetrovsk through the prism of everyday life, the various spheres of the existence of its inhabitants. *Type of article*: empirical.

Keywords: Everyday life; Living conditions.

Received 17.05.2019

Reviewed 29.05.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. Останнім часом науковці у своїх дослідженнях все частіше звертаються до питання повсякденного життя, намагаючись поглянути на проблему з інших позицій, ставлячи в центр вивчення не історичну подію, а людину, її дії, настрої, середовище. Адже саме повсякдення, що охоплює різні сфери існування з його буденними проблемами, і є ключем для розуміння особливостей певної історичної епохи. Все це стосується і Дніпропетровська (Дніпра – від 2016 р.).

Історіографія. Через висвітлення його історії у попередні періоди кризь призму політичної та економічної історії, люди, з їх проблемами, умови їх повсякденного життя залишилися поза увагою дослідників. І хоча певні аспекти проблеми знайшли висвітлення у працях В. Крупини (Крупина, В., 2010), О. Нікілева (Нікілев, О. Ф., 2001) та К. Піддубної (Піддубна, К. Д. та Нікілев, О. Ф., 2017), О. Янковської (Янковська, О., 2010), вона все ще далека від свого вирішення.

Мета даного дослідження – заповнити існуючу наукову прогалину і розкрити окремі аспекти повсякдення Дніпропетровська (нині – Дніпра) в умовах найбільш складних перших повоєнних років, а саме – 1944–1947.

Основні результати. Після вигнання з Дніпропетровська німецьких окупантів ситуація у місті була дуже складною. Його промисловий потенціал був підірваний. Значної руйнації зазнала комунальна інфраструктура, особливо біля заводів, річкового порту, залізничного вокзалу та залізничних станцій міста, центральних проспектів К. Маркса та Г. Петровського, в районі головного (ще з дореволюційних часів) міського ринку Озерка. За час гітлерівської окупації було знищено 28 % житлового та 31 % нежилого фонду міста (Спр. 1. Оп. 1. Ф. 4464. Дніпро: ДАДО, арк. 11). Наприклад, на станції Нижньодніпровськ-вузол з 3 тис. працюючих лише 110 осіб мали можливість мешкати у гуртожитках та вцілілих будинках. Решта, як зазначалося у звіті керівництва залізниці про стан роботи за 1944 р., мешкали «де і як доведеться». Наприклад, 224 залізничники зі своїми сім'ями мусили використовувати для житла «підвали зруйнованих і спалених будинків, у яких залишилися залізобетонні перекриття першого поверху» (Спр. 262. Оп. 4. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 24). У багатьох районах міста не функціонувало централізоване водопостачання та опалення. Населення потерпало від неналежного харчового забезпечення. Це відбувалося на тлі відновленої практики щорічної державної позики, розмір якої записували у рази більший за розмір місячної заробітної плати працюючого. Додатковим тягарем для трудящих були різноманітні перманентні «добровільні позики», наприклад, обов'язкове член-

ство в організаціях на зразок ТСОАВІАХІМ (ДОСААФ), так і разові – у вигляді всілякої допомоги, як от допомога китайській демократії, допомога іспанським революціонерам тощо. Поза тим всі працюючі сплачували внески як члени профспілки, а одинокі (які в результаті війни становили значну частку суспільства), а також неодружена молодь від 18 років, – податок на бездітність.

У таких складних умовах розпочала відбудову міста радянська влада, що повернулася через понад два роки відсутності. Відбудовчі роботи як промислових підприємств, так і закладів культурно-освітньої сфери та житла здійснювали в умовах дефіциту робочої сили, матеріалів, техніки та обладнання.

Дуже непросто відбувалося відновлення житлової сфери міста. Адже поверталися ті, хто виїхав у радянський тил у 1941 р. та демобілізовані. Влада планово направляла робочі кадри та спеціалістів з інших регіонів країни. Чимало людей приїжджали самостійно у пошуках заробітку у промисловому центрі. І всі потребували житла. Житлову проблему в місті вирішували у такий спосіб. Тих, хто повертався з евакуації або прибував планово на відбудову підприємств, за рознарядкою міськвиконкому, селили як біженців у квартири з двома й більше кімнатами, «ущільнюючи» тих, хто там проживав (нерідко ще з дореволюційних часів). У вцілілих багатоквартирних будинках надбудовували один-два поверхи і також селили по одній сім'ї (незалежно навіть від кількості їх членів) в кожному з кімнат. Паралельно з полагодженням та реконструкцією пошкоджених споруд будівельними організаціями (управліннями капітального будівництва (УКБ) – рос. УКС) великих промислових підприємств здійснювалося будівництво нових. Однак технічні можливості у заводських організацій були досить обмеженими, тож у місті зводилися переважно одно- та двоповерхові житлові будинки з кількістю квартир в них від чотирьох до восьми (нові будинки в 4–5 поверхів починали будувати лише на центральних проспектах). Тож проблема із забезпеченням житлом була вкрай гострою.

Для її пом'якшення було дозволено й індивідуальне будівництво. Органи міської влади надавали таку можливість тим, хто власним коштом був готовий вирішувати свої житлові проблеми. У першу чергу виділяли земельні ділянки для демобілізованих фронтників. У 1947 р., наприклад, з 304 забудовників у Ленінському (нині – Новокодацький) районі, попри складні матеріальні умови, 97 уже завершили зведення власного житла (Голубова, А. И. и др., 1998, с. 123). При тотальному дефіциті будматеріалів значною мірою на нові приватні будинки використовували матеріал зруйнованих житлових, промислових та непромислових споруд – цегла, дошки, бруси, шматки покрівельного заліза і

скла. При цьому частина і відбудованих, і новозведених будинків були без належних зручностей (у першу чергу санітарно-гігієнічного призначення). Їх зазвичай облаштовували надворі, часто – колективного користування. Проте у тих умовах люди були раді й такому помешканню. Відновлення житлового фонду відбувалося недостатнім темпом, адже пріоритет надавали промисловим підприємствам. Наприклад, на 1947 р. завод ім. Петровського виконав план відновлення та ремонту житла для своїх працівників на 36 %, паровозоремонтний – на 40 %, завод ім. Леніна – на 71 % (Голубова, А. И. и др., 1998, с. 122). Тож житлова проблема у місті була вкрай гострою.

Побутові умови також були непростими. Їжу готували на плитах, які топили дровами та вугіллям, часто – на примусах та керогазах, обігрівалися за допомогою також пічного опалення. За відсутності ванних кімнат у багатьох помешканнях проблемою було дотримання правил особистої гігієни. Тож милися або у ночвах, для яких використовували нагріту на плиті воду, або у громадських лазнях, користування якими було платним, що для багатьох дніпропетровців стало обмежувальним фактором. Для прання застосовували господарське мило, або за його браком – народні засоби: попіл соняшникового бадилля або трави, що милилися при їх розтиранні.

Попри складні умови у відновленні промислової та житлово-побутової сфери, відновлювали соціальну сферу життя міста. Розбирали зруйновані споруди і вивозили сміття. Щороку висаджували тисячі дерев на вулицях і в парках, розбивали нові сквери, ремонтували покриття брукованих доріг, тротуарів, фарбували житлові будинки, приводили відповідно до санітарних вимог ринки. Нарощували потужності міського водопроводу. Відновлювали лікарні, різні дитячі заклади. Наприклад, у 1946 р. тільки у Ленінському районі було відновлено та введено в експлуатацію інститут фізичних методів лікування, відремонтовано пологовий будинок, здійснено капітальний ремонт та обладнано будинок для дітей-сиріт, чії батьки загинули у війні, завершено відбудову приміщень двох дитячих ясел (Спр. 297. Оп. 3. Ф. 18. Дніпро: ДАДО, арк. 70–73). Оскільки пріоритетним було завдання відновлення економічного потенціалу міста, зведення нових дитячих дошкільних закладів і соціально-побутової сфери загалом здійснювали поза потребами міста.

Одним з важливих питань був ремонт шкіл. До їх відбудови залучали й учнів. Пригадує Кухорева Ірина Степанівна, на той час учениця СШ № 3: *«Наша школа згорела, а рядом находилась школа вторая. Мы учились в этой второй школе. Когда заканчивались уроки нам говорили: «Дети нужно помочь школу как-то отстроить»». И мы все*

шли к третьей школе и освобождали наше разрушенное здание от кирпичи, освобождали школу от мусора» (Кухорева, І. С., б.д.).

Для забезпечення повсякденних потреб населення відкривали крамниці, робітничі їдальні, обладнували спортивні, танцювальні та дитячі майданчики, здійснювали благоустрій парків, ремонтували та вводили в дію нові лазні, будували робітничі клуби. У 1946 р. розпочали ремонт Палацу культури ім. Леніна (Голубова, А. І. і др., 1998, с. 126), відкрито парк ім. Чкалова (нині – ім. Глоби) (Бородін, Є. І. та ін., 2007, с. 68). У 1947 р. розпочато тролейбусне сполучення в місті. Перша лінія проходила від залізничного вокзалу до парку ім. Т. Шевченка (Голубова, А. І. і др., 1998, с. 346). У травні того самого року відкрито міську публічну бібліотеку (Голубова, А. І. і др., 1998, с. 182).

До проблем відбудовчих додавалися й інші. У першу чергу – продовольчого плану. У місті, як і по всій країні, до кінця 1947 р. діяла карткова система, за якою містяни могли придбати у магазинах продукти харчування за державними, значно нижчими, ніж на ринку та в так званих комерційних крамницях, цінами у чітко встановлених на кожну категорію членів сім'ї обсягах. Працюючі члени родини отримували від 600 г до 1,2 кг хліба на добу залежно від посади та галузі промисловості, а утриманці – по 200–300 г (Чернявский, У. Г., 1964, с. 146). За спогадами Марфи Іванівни Ходачинської, яка навчалася у той час у педагогічному училищі, студенти отримували по 500 г хліба (Ходачинська, М. І., б.д.). Звичайні норми інших продуктів на одного працюючого на місяць були такими: м'ясо, риба – 1,8 кг, жири – 0,4 кг, крупа, макаронні вироби – 1,2 (Янковська, О., 2010, с. 146). За спогадами Детистової Марії Денисівни, норма цукру та крупи становила – 2 кг (Детистова, М. Д., б.д.). Проте отоварити навіть цей обмежений набір продуктів було непросто. Їх або не вистачало на всіх «приписаних» до крамниці, або завозили не те, що можна було отоварити по картці.

Асортимент у магазинах був обмежений. Крупи обмежувалися вісяною, перловою, манною. Пропонували споживачам макаронні вироби, маргарин, олію, іноді «викидали» (за термінологією того часу) вершкове масло. З цукерок можна було придбати найдешевші – без обгортки – драже «горошок», карамель «подушечки» (згодом додалися круглі карамельки, обкатані у порошок какао – «бін-бон») з повидлом як наповнювачем. Шоколадних цукерок було мало та й попит на них, через високу як на той час ціну і невисоку зарплату багатьох дніпропетровців, був низький. Дозволити собі їх могли лише сім'ї з високим рівнем достатку – високопосадовців та офіцерів. З м'ясних виробів покупці могли придбати дешеву ковбасу, якої брали по декількасот грам на сім'ю і «розтягували» на декілька днів. Основу асортименту

рибних консервів також становили найдешевші – «бички в томаті», «тюлька в томаті». Поряд вільно стояли баночки з червоною та чорною ікрою, крабами. Через невисокі зарплати ці продукти не знаходили широкого попиту у населення, хоча коштували всього на 1–2 крб. дорожче за ковбасу. Але мало хто міг дозволити собі таку «переплату». Зі спиртових напоїв було дешеве вино і два види горілки – «Московська» та, зрідка, «Столична». З рибних продуктів – морожені бички, солені оселедці та тюлька. Інколи – яйця, пиріжки з лівером. Ліверні вироби (ковбаса та пиріжки) були найдешевшими, користувалися найбільшим попитом у населення, через що швидко зникали з продажу.

Населення вистоювало за визначеними у картках продуктами багатогодинні черги. Особливо за хлібом, якого видавали лише добову норму. Як пригадує Мордань Василь Іванович: *«Занимали где-то в 3–4 часа ночи. Ну, естественно, дети с родителями шли. Родители в 7 часов... на работу шли, а мы и бабули стояли там, в очередях... Хлеб, в основном, был черный... но временами бывал белый хлеб. За ним очереди были особенно больше»* (Мордань, В. І., б.д.).

На ринках та в комерційних магазинах ціни були такі, що мало хто міг дозволити собі там купувати. За словами Ірини Федорівни Ковальової: *«Один пирожок стоил недельной зарплаты»* (Ковалева, И. Ф., 2008, с. 47). Особливо погіршилася ситуація 1947 р., коли всі заготовлені запаси вичерпалися і це позначилося на вартості продуктів харчування як у крамницях державної торгової мережі, так і на ринку. Прикладом може бути хоча би різниця цін на продовольчі товари між 1946 і 1947 рр. Державна ціна 1 кг хліба в 1946 р. була 1,5–2 крб., в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., а в 1947 р. – 50 крб.; 1 кг сала – відповідно 70–75 крб. і 250 крб.; пуд жита – 120 і 800 крб.; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Гарний костюм у 1946 р. коштував 5 000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита (Янковська, О., 2010, с. 341).

Рівень заробітної плати абсолютної більшості мешканців міста був низький і, як пригадує більшість очевидців тих подій, її ледве вистачало до наступної зарплати. Тож багато сімей, у першу чергу багатодітні, ті, що залишилися без годувальників, або ті, де хоч і повернулися чоловіки з війни, але через воєнні недуги, постійні хвороби та інвалідність були неспроможні працювати та належним чином забезпечувати сім'ї, жило дуже бідно. Багато хто мусив продавати власні речі і торгувати ними на базарі. Передусім це були демобілізовані, які, повернувшись з війни, мали якось пристосовуватися до мирного життя. Гідну роботу знайти було важко, тому їм нічого не лишалось, як іти

торгувати бодай чим. Так, у Дніпропетровську внаслідок перевірки МВС на ринках міста 1–4 листопада 1946 р. виявлено 55 демобілізованих, які жили за рахунок перепродажу хліба та одягу. Про долю колишніх військових написав листа до М. Хрущова підполковник Санніков, який на базарі зустрів свого товариша, з яким разом пройшов всю війну. Товариш працював м'ясорубом і одержував 250 крб. (Янковська, О., 2010, с. 312). Чимало жителів міста змушені були їздити по селах і обмінювати домашні речі на продукти харчування.

Тож повоєнне бідне денне меню багатьох жителів Дніпропетровська у 1946–1947 рр. ще більше звузилося. Основу його склали страви (супи, борщі, оладки) з лободи, щавлю, лущиння картоплі тощо. А діти ласували квітами акації, «калачиками» (зеленими плодами трави «калачики дрібненькі» – лат. *Valva pusilla*) (Ворушко, П. Р., б. д.).

Такі умови існування породжували різного роду асоціальні явища, що у непростих повоєнних умовах життя впливали на ускладнення криміногенної ситуації в місті. Звичайним явищем були крадіжки як державного, так і приватного майна, пограбування, часто із застосуванням зброї (якої у той період було багато) (Ковалева, И. Ф., 2008, с. 47, 48). У той час розквітло хабарництво – гроші потрібні були на лікування і оплату помешкання. Одержати гідну роботу коштувало 10 тис. крб. Кожен прагнув у будь-який спосіб роздобути гроші (Янковська, О., 2010, с. 312).

Мало місце викрадення продовольчих карток. У такому разі постраждалі сім'ї опинялися у вкрай скрутному становищі. Лише допомога сусідів, родичів, друзів, які ділилися з ними своїми скудним припасами, допомагала пережити трагедію до отримання карток на наступний місяць. Люди пригадують, що попри складні умови життя та бідність, у той час були дуже теплі стосунки, щира підтримка.

В умовах повоєнної скрути набуло поширення виділення працівникам підприємств та установ городніх ділянок, де городяни вирощували картоплю, кукурудзу, буряки, моркву, бобові і в такий спосіб пом'якшували проблему з харчуванням.

Однак у 1946–1947 рр., коли в Україні трапився черговий голодомор, навіть така система не допомагала. В умовах погіршення можливостей харчування, почалися крадіжки вирощеного на городах і чимало сімей опинялися у вкрай скрутному становищі.

Ситуація погіршилася уже влітку 1946 р. (Нікілев, О. Ф., 1998), а з осені вона серйозно позначилася на багатьох мешканцях міста та їхніх сім'ях, особливо – малозабезпечених. Мова про працівників НДІ, робітників різних установ, малих та великих промислових підприємств, а також студентів та учнів технікумів і шкіл. З місяця в місяць зростала

кількість хворих на дистрофію та рівень смертності від недоїдання. У січні 1947 р. у місті від цього померло 125 осіб, у лютому – вже 176, у тому числі 59 дітей (Спр. 294. Оп. 5. Ф.19. Дніпро: ДАДО, арк. 14). Так, лише на чотирьох найбільших промислових підприємствах міста – заводах ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Калініна та ДЗМО – було взято на облік 131 робітника, хворого на дистрофію, при декількох випадках смертей робітників від виснаження (Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 152). Містяни висловлювали незадоволення таким станом речей. Про настрої трудящих міста у цей час свідчать висловлювання працівників заводу ім. Петровського. Наприклад, робітник Шмаркачов говорив: *«В 1932 г. положение было хуже, но с питанием было лучше, теперь положение лучше, но позавтракать негде, всё отменили»*; а слюсар Новиков зазначав: *«Что это за порядки настали, нужно ещё подумать, хороша ли Советская власть»* (Янковська, О., 2010, с. 302).

Для боротьби з дистрофією у місті організували допомогу. У лютому 1947 р. соціальним та медичними службами було виділено для зосередження хворих на дистрофію лікарню № 4 на 100 ліжок та терапевтичні відділення лікарень ім. Мечникова, інфекційної, дитячої, 1-ї робочої та 2-ї робочої. Проте вже за декілька днів виділені приміщення були переповнені, тому багато хворих на дистрофію було розміщено у коридорах (Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 158–160).

Для дітей, що потребували допомоги, було запроваджено додаткове харчування. Немовлятам здійснювали допомогу через існуючу в місті мережу молочних кухонь. Для малюків готували молочні суміші. У 1947 р. видано порівняно з попереднім на 700 тис. порцій більше. Проте місто було лише на 54 % забезпечене молоком, тому цієї кількості не вистачало для забезпечення щоденного раціону. Для дітей старшого віку було організовано спеціальні позашкільні їдальні, в яких гарячими обідами було охоплено близько 8 тис. дітей. У низці шкіл були організовані й гарячі сніданки. Найбільш хворих дітей вивезли до санаторіїв (Спр. 18. Оп. 22. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 21). У багатьох школах було впроваджено додаткове харчування. В одних це – невеличка булочка, яку видавали на перерві (Кухорєва, І. С., б.д.), в інших – суп або борщ, як у школі № 10, де навчався Данов Леонід Петрович (Данов, Л. П., б.д.). На кінець року вдалося в цілому взяти під контроль ситуацію. До того ж держава скасувала карткову систему. І це дало можливість людям купувати у крамницях різного роду продукти без обмежень.

Висновки. Повсякдення Дніпропетровська перших повоєнних років можна схарактеризувати непростими умовами життя містян. Попри здійснювану відбудову міста, матеріальні, побутово-комунальні умови їх буття визначалися складною соціально-економічною ситуацією в місті, як і в країні в цілому, тяжкими соціально-демографічними наслідками війни, а також природно-кліматичними умовами. Все це визначало стратегії їх існування у тих непростих умовах, в яких більшість населення міста, попри складнощі, продовжувала виконувати основне призначення людини – жити, працювати, любити, рости і виховувати дітей.

Бібліографічні посилання

- Бородін, Є. І. та ін., 2007. *Дніпропетровська область: історія і сучасність (до 75-річчя створення)*. Дніпропетровськ: Арт-Прес.
- Ворушко, П. Р., б. д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Голубова, А. И. и др., 1998. *Восстановление Приднепровья. 1946–1950*. Документы и материалы. Киев: Политиздат Украины, 1988.
- Гончаренко, В. В., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Данов, Л. П., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Детистова, М. Д., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Загута Н. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Ковалева, И. Ф., 2008. *Жизнь проведенная в могиле: исповедь археолога*. Днепропетровск: Арт-Пресс.
- Крупина, В., 2010. Повоєнна влада Радянської України в оцінці громадян. В: Даниленко, В. М., відп. ред., 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х кн., 3-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, кн. 1, ч. 1–2, с. 150–176.
- Кухорева, І. С., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Мордань, В. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.
- Нікілев, О. Ф., 1998. Післявоєнний голод на Дніпропетровщині. В: *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ; Нью-Йорк, с. 127–129.
- Нікілев, О. Ф., 2001. Німецька окупація Дніпропетровщини та її наслідки. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, с. 239–246.
- Піддубна, К. Д. та Нікілев, О. Ф., 2017. Стан та діяльність дитячих будинків на Дніпропетровщині у перші повоєнні роки (1945–1950): історіографічний аспект. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро: Грані, вип. 15, с. 202–210.
- Спр. 1. Оп. 1. Ф. 4464. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), арк. 11.
- Спр. 18. Оп. 22. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 21, 33.
- Спр. 262. Оп. 4. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 24.
- Спр. 294. Оп. 5. Ф. 19. Дніпро: ДАДО, арк. 14.

Спр. 297. Оп. 3. Ф. 18. Дніпро: ДАДО, арк. 70–73.

Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 152.

Спр. 402. Оп. 5. Ф. 1. Дніпро: ДАДО, арк. 158–160.

Ходачинська, М. І., б.д. Спогади. Особистий архів Нікілева О. Ф.

Чернявський, У. Г., 1964. *Война и продовольствие: снабжение городского населения в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)*. Москва: Наука.

Янковська, О., 2010. Соціальна політика держави очима робітників і селян. В: Даниленко, В. М., відп. ред., 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр. У 2-х кн., 3-х ч.* Київ: Інститут історії України НАН України, кн. 1, ч. 1–2, с. 293–348.

References

Borodin, Ye. I. ta in., 2007. *Dnipropetrovs'ka oblast': istoriya i suchasnist' (do 75-richchya stvorenniya)* [*Dnepropetrovska oblast: the history and modernity (to the 75th anniversary of creation)*]. Dnipropetrovsk: Art-Pres (in Ukrainian).

Chernyavskiy, U. G., 1964. *Voyna i prodovol'stvie: snabzhenie gorodskogo naseleniya v Velikoy Otechestvennoy voyne (1941–1945 gg.)* [*War and Food: Supply of the Urban Population in the Great Patriotic War (1941–1945)*]. Moscow: Nauka (in Russian).

Danov, L. P., n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Detystova, M. D., n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

File 1. Inventory 1. Fund 4464. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovska Oblast (hereinafter – SADO), p. 11.

File 18. Inventory 22. Fund 19. Dnipro: SADO, pp. 21, 33.

File 262. Inventory 4. Fund 19. Dnipro: SADO, p. 24.

File 294. Inventory 5. Fund 19. Dnipro: SADO, p. 14.

File 297. Inventory 3. Fund 18. Dnipro: SADO, p. 70–73.

File 402. Inventory 5. Fund 1. Dnipro: SADO, pp. 152, 158–160

Golubova, A. I., at all., 1998. *Vosstanovlenie Pridneprov'ya. 1946–1950* [*Recovery of the Dnipro Ukraine. 1946–1950*]. Documents and materials. Kyiv: Politizdat Ukrainy (in Russian).

Honcharenko, V. V., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Khodachynska, M. I., n.d. Spohady [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Kovaleva, I. F., 2008. *Zhizn' provedennaya v mogile: ispoved' arkhologa* [*Life in the tomb: confession of the archaeologist*]. Dnipropetrovsk: Art-Press (in Russian).

Krupyna, V., 2010. *Povoyenna vlada Radyans'koyi Ukrayiny v otsintsi hromadyan*. [The post-war power of Soviet Ukraine in the assessment of citizens]. In: Danylenko, V. M., ed. in chief, 2010. *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [*Post-war Ukraine: Essays on Social History (second half of 1940s - mid 1950s)*]. In 2 vols, 3 parts. Kyiv:

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, vol. 1, part 1-2, pp. 150–172 (in Ukrainian).

Kukhorieva, I. S., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Mordan, V. I., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Nikiliev, O. F., 1998. Pisyavoyennyi holod na Dnipropetrovshchyni [Postwar famine in Dnipropetrovsk region]. In: *Holod 1946–1947 rokiv v Ukraini: prychyny i naslidky* [The famine of 1946–1947 in Ukraine: causes and consequences]. Proceedings of the International Scientific Conference. Kyiv; New York, pp. 127–129 (in Ukrainian).

Nikiliev, O. F., 2001. Nimets'ka okupatsiya Dnipropetrovshchyny ta yiyi naslidky [German occupation of Dnipropetrovsk region and its consequences]. *Voprosy germanskoy istorii* [Questions of German History]. Dnipropetrovsk: Publishing house of the Dnipropetrovsk University, pp. 239–246 (in Ukrainian).

Piddubna, K. D. ta Nikilyev, O. F., 2017. Stan ta diyal'nist' dytyachykh budynkiv na Dnipropetrovshchyni u pershi povoyenni roky (1945–1950): istoriohrafichnyy aspekt [The state and activity of orphanages in the Dnipropetrovsk region in the first postwar years (1945–1950): the historiographical aspect]. *Prydniprov'ya: istoryko-krayeznavchi doslidzhennya*. Dnipro: Grani, issue 15, pp. 202–210 (in Ukrainian).

Vorushko, P. R., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.

Yankovska, O., 2010. Sotsial'na polityka derzhavy ochyma robitnykiv i selyan [Social policy of the state through the eyes of workers and peasants]. In: Danylenko, V. M., ed. in chief, 2010. *Povoyenna Ukrainy: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [Post-war Ukraine: Essays on Social History (second half of 1940s - mid 1950s)]. In 2 vols, 3 parts. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, vol. 1, part 1-2, pp. 293–348 (in Ukrainian).

Zahuta N. I., n.d. *Spohady* [Memoirs]. Oleksandr F. Nikiliev's own archive.